

UOT 81'28;81'286

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalə Naxçıvan Muxtar Respublikasının mövcud olduğu dövrdə bölgənin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bildiyimiz kimi 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası yaradıldıqdan sonra respublikada dialektologiya məsələlərinin tədqiqi işi də xeyli canlandı. Bu fonda 1950-55-ci illərdə mütəmadi olaraq Naxçıvan bölgəsinə göndərilən dialektoloji ekspedisiya külli miqdarda dil materialı topladı. Bunun nəticəsində bölgənin dialekt və şivələrinin elmi tədqiqinin əsası qoyuldu. Nəhayət, 2002-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Bölməsinin təşkil olunması bu sahədə aparılan tədqiqat işlərinin sürətlənməsinə təkan verdi.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Naxçıvan, dilçilik, dialekt, tədqiqat, müstəqillik illəri.*

Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri olmaqla uzunmüddətli tarixi inkişaf yolu keçmiş, şair və yazıçılar tərəfindən təkmilləşdirilərək bugünkü vəziyyətə gəlib çıxmışdır. Müstəqillik dövründə dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmiş ədəbi dilimizin hərtərəfli fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradılmış, onun tətbiqi və inkişafı dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur.

Məlumdur ki, dialekt faktları dilin tarixinin canlı nümunələridir. Eyni zamanda milli ədəbi dilimizin formalaşmasında yerli dialekt və şivələrin də öz rolu vardır. Ona görə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri hələ XIX əsrdə elm adamlarının diqqətini cəlb etmiş, görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazımbəy ilk dəfə 1839-cu ildə Kazan şəhərində nəşr olunmuş “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası” əsərində Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən də bəhs etmiş, burada Quba və Dərbənd dialektlərindən bəzi nümunələr vermişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqinə həsr olunmuş ayrıca tədqiqat əsərini isə N.Aşmarin 1926-cı ildə nəşr etdirmişdir. Belə ki, onun “Nuxa şəhəri türk şivələrinin ümumi icmalı” adlı əsəri dialektoloji tədqiqatların tarixində ilk monoqrafik əsər sayılır. Aşmarinin ümumi rəhbərliyi altında yerlərə göndərilən proqram və təlimat əsasında 1930-cu ilə qədər Naxçıvan bölgəsi də daxil Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrinə aid 60 minə yaxın leksik vahid toplanmışdır. Toplanan materiallar əsasında “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti” adlı əsərin birinci cildi (A hərfi) 1930-cu ildə, ikinci cildi (B hərfi) 1930-cu ildə nəşr olundu. Bundan sonra XX əsrin 30-cu illərində ilk elmi dialektoloji tədqiqat apararı İdris Zaman oğlu Həsənovun fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Amma o, 1937-ci il repressiyasına qurban getdiyi üçün bu iş yarımçıq qalmışdır. Azərbaycan elminə böyük zərbə vuran 37-ci il hadisələrindən sonra bu sahədə bir müddət sakitlik olmuş, elmi tədqiqat aparılmamış, 1943-cü ildə akademik M.Şirəliyev “Bakı dialekti” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycanda Elmlər Akademiyasının təşkil olunması və ondan az sonra Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması dialektologiya sahəsində elmi tədqiqatların canlanmasına səbəb olmuşdur.

Bu elmi araşdırmalar fonunda 50-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dialektoloji baxımdan zəngin bölgələrindən biri olan cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının dialekt və şivələri də elm adamlarının diqqətini çəkmişdir. 1950-55-ci illərdə əsasən akademiyanın dilçi alimləri tərəfindən ekspedisiya yolu ilə bölgənin dialekt və şivələrinə aid külli miqdarda dil materialı toplanmışdır. Təfəsilə versəq, 1950-ci ildə B.M.İb-

rahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, H.A.Bayramov, A.Ə.Aslanov və E.M.Əlibəyzadə Ordubad rayonunun Aza, Bist, Biləv, Vələver, Vənənd, Dəstə, Dırmıs, Əylis, Kələki, Kotam, Gənzə, Nüsnüs, Sabirdizə, Tivi və yenə həmin ildə B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, H.A.Bayramov, A.Ə.Aslanov və E.M.Əlibəyzadə Culfa rayonunun Boyəhməd, Bənəniyar, Qazançı, Qızılca, Əbrəqunus, Ərəfsə, Ərəzin, Kırna, Saltaq, Ləkətağ, Milax, Göydərə, Teyvaz, Xanağa (Xanəgah), Camaldın, Yayıcı şivələrini, 1951-ci ildə K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev Şərur rayonunun Alışar, Axura, Dəmirçi, Dizə, Yengicə, İbadulla, Kürçülü, Maxta, Püsyən, Səderək, Xanlıqlar, Çərçiboğan, Yayıcı, Kəngərli rayonunun Qarabağlar, Qıvrıq şivələrini, 1953-cü ildə R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev və R.Ə.Süleymanov Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq, Badamlı, Biçənək, Daylaqlı, Keçili, Kolanı, Kənd Şahbuz, Külüs, Kükü, Mahmudoba, Məzrə, Nursu, Qışlaq, Sələsüz, Türkeş, Şada şivələrini, 1954-cü ildə R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev Babək rayonunun Qaraçuq, Qoşadizə, Didivar, Nehrəm, Cəhri, Çeşməbasar, Sirab, Şəkərabad, Naxçıvan (şəhər) şivələrini öyrənmişlər. 1955-ci ildə prof. M.Ş.Şirəliyev, R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, M.İ.İslamovun iştirakı ilə yekunlaşdırıcı ekspedisiya Naxçıvan Muxtar Respublikasında çalışmışdır.

Dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələri uzun müddət üç istiqamətdə öyrənilmişdir:

1. Azərbaycan, həmçinin Naxçıvan dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqidir ki, bu sahədəki işlər prof. M.Şirəliyev, R.Rüstəmov və K.Ramazanov tərəfindən tərtib olunmuş və 1956-cı ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram” əsasında aparılmışdır.

2. Azərbaycan və Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin dilçilik coğrafiyası əsasında öyrənilməsidir ki, bu sahədəki işlər M.Şirəliyev və R.Rüstəmov tərəfindən tərtib olunan və 1958-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanmış materialların proqramı” əsasında aparılmışdır.

3. Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin lüğətinin tərtib olunmasıdır ki, bu istiqamətdə də xeyli işlər görülmüşdür.

Bu proqram və metodik göstərişlər, tədqiqat üsulu ilə tədqiqat işlərini quran elm adamları təkcə 5 ildə Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid material toplamaqla kifayətlənməmiş, bu tədqiqatın nəticələri ayrı-ayrı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Dialekt materialları ümumiləşdirilib kitab halına salınanadək dialektoloqlarımızın bu istiqamətdə çap etdirdikləri məqalələrin bəzilərini nəzərdən keçirək: prof. M.Şirəliyevin “Naxçıvan dialekti (ümumi qeydlər)”, yenə onun “Şahbuz şivələrinin fonetikasi”, T.B.Həmzəyev “Ordubad rayonu dialektinin fonetik xüsusiyyətləri”, yenə onun “Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər”, yenə onun “Ordubad dialektinin morfoloqiyasına aid bəzi qeydlər”, K.T.Ramazanovun “Noraşen (Şərur) rayonu şivələrinin bəzi xarakterik morfoloji xüsusiyyətləri haqqında”, R.Ə.Süleymanovun “Ordubad və Culfa rayon şivələrinin leksik xüsusiyyətləri”, R.Rüstəmovun “Şahbuz şivələrinin sintaksisi”, A.Həsənovun “Ordubad dialektinin bəzi xarakterik leksik və morfoloji xüsusiyyətləri” və s.

Həmin dövrdə yuxarıda göstərilən elmi məqalələrin nəşri Naxçıvan dialekt və şivələrinin geniş tədqiqi istiqamətində atılan əməli addımlar idi. Məhz bu araşdırmaların ümumi yekunu olaraq 1962-ci ildə M.Şirəliyevin redaktorluğu ilə “Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri” adlı monoqrafiya işıq üzü gördü. Həmin monoqrafiyada Naxçıvan qrupuna daxil olan dialekt və şivələrin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinə dair elmi araşdırmalar öz əksini

tapmışdır. Müqayisəli-tarixi üsuldən istifadə edilərək yazılan bu monoqrafiya Azərbaycan dialektologiyasının tarixində yeni bir mərhələ təşkil edir. Bir çox materiallar qohum dillərin faktları, türk dillərinə aid qədim yazılı mənbələr, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının materialları ilə müqayisə edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsər kollektiv əməyin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Belə ki, əsərin ayrı-ayrı hissələri prof. M.Şirəliyev (fonetika), K.T.Ramazanov (morfologiya), R.Ə.Rüstəmov (sintaksis və Şahbuz şivələrinin mətnləri), B.M.İbrahimov (leksika, A-K hərfləri, mətnlər), A.H.Vəliyev (leksika, L-Ş hərfləri, terminlər) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

Sonrakı dövrlərdə də Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi ilə bir sıra alimlər məşğul olmuş, bu mövzuda monoqrafiya və namizədlik dissertasiyası yazmışlar. Bunlardan T.Həmzəyev, Ə.Quliyev, K.İmamquliyeva, M.Zeynalov, M.Əhmədovun xidmətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, T.Həmzəyev Ordubad dialektini, Ə.M.Quliyev Şahbuz şivələrini, M.Zeynalov dialekt və şivələrimizin məişət leksikasını, K.İmamquliyeva Şərur rayon şivələrini, M.Əhmədov Naxçıvan bölgəsinin dialekt leksikasını tədqiq etmişlər.

Qeyd edildiyi kimi müstəqillik illərində Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi işi daha da genişləndirilmişdir.

Ümummillî liderimiz Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci ildə imzaladığı sərəncamla AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi təşkil olunmuşdur. Naxçıvan regionunun maddi və mənəvi sərvətlərini daha effektiv şəkildə öyrənmək bölmənin 6 elmi-tədqiqat müəssisəsi qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur. Bu elmi-tədqiqat institutlarından biri də İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutudur. 7 şöbəsi olan bu institutun Dilçilik şöbəsinin plan işinin mövzusu Naxçıvan dialekt və şivələrini əsaslı surətdə yenidən elmi şəkildə tədqiq etməkdən ibarətdir. Keçən müddət ərzində şöbənin əməkdaşları vaxtaşırı ərəziyə elmi ekspedisiya təşkil etmiş, müəyyən miqdarda dialekt materialı toplamış, bu materialları kameral şəkildə öyrənmişlər. Artıq bu tədqiqatın bəzi nəticələri məqalə şəklində nəşr edilmişdir. Eyni zamanda “Naxçıvan dialekt və şivələri” adlı türkcə monoqrafiya (Naxçıvan ağzı) şöbənin əməkdaşı müxbir üzv Əbülfəz Quliyev tərəfindən Ankaradakı Türk Dil Qurumu nəşriyyatında iri həcmdə nəşr edilmişdir [6]. Əbülfəz Quliyev Türkiyədə eyni zamanda “Naxçıvan ağızlarının söz varlığı” kitabını da nəşr etdirmişdir [7]. Eyni zamanda professor Əbülfəz Quliyev Dilçilik şöbəsinin müdiri, dosent Nuray Əliyeva ilə birlikdə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti” adlı kitab nəşr etdirmişlər. Şöbənin müdiri dosent Nuray Əliyeva 15 ilə yaxındır dialekt və şivələrimizin tədqiqi ilə məşğul olur. O, 2010-cu ildə “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almışdır. O eyni zamanda həmin dissertasiya əsasında “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir [3]. Dosent Nuray Əliyeva dialektologiya sahəsində tədqiqatlarını genişləndirərək bölgənin dialekt leksikası mövzusunı daha ətraflı şəkildə araşdırmışdır. Bu tədqiqatın nəticəsi olaraq N.Əliyevanın 2018-ci ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası” adlı monoqrafiyası nəşr edilmişdir [4].

O, hazırda “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasını başa çatdırmışdır. Şöbənin digər əməkdaşı dosent Zülfüyyə İsmayıl da dialekt və şivələrimizin intensiv tədqiqi ilə məşğul olur. O, uzun illərdir topladığı dialekt materiallarının tədqiqi əsasında “Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi məsələləri” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir [8]. Z.İsmayıl doktorluq dissertasiyası üzərində çalışır. Dissertasiya işinin mövzusu “Naxçıvan dialekt və şivələrinin derivatologiyası (Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisədə)” adlanır. Şöbənin digər əməkdaşı Rəşad Zülfüqarov Ordubad və Culfa rayonlarının

dialekt və şivələrin terminoloji leksikasının tədqiqi ilə məşğuldur. O, 2016-cı ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası (Culfa və Ordubad rayonlarının dialekt materialları əsasında)” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə etmişdir. Şöbənin digər əməkdaşı fəlsəfə doktoru Leyla Səfərova Culfa şivələrinin tədqiqi ilə məşğuldur. Bu yaxınlarda onun “Culfa şivələrinin fonetikasi” monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Bu baxımdan bu sahədə ümumiləşdirici əsərlərin nəşrini də xüsusilə qeyd etməliyik. Belə ki, şöbə əməkdaşı AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyevin iştirakı ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu əməkdaşlarının nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” kitabı məhz bu tipli əsərlərdəndir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə muxtar respublikanın digər elm və təhsil ocaqlarının alimləri də dialekt və şivələrimizin tədqiqi ilə məşğuldurlar. İndi tədqiqatçılar qarşısında Naxçıvan Muxtar Respublikasının qonşuluğundakı Cənubi Azərbaycana və Şərqi Anadoluya aid dialekt və şivələri öyrənmək vəzifəsi də dayanmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti Qalibə Hacıyeva bu sahədə uzun illərdir tədqiqat aparır, bu araşdırmaları o, doktorluq dissertasiyası şəklində salmışdır. O, 2018-ci ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Eyni zamanda Qalibə Hacıyevanın bu mövzuda iki monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi Əhruz Mahmudova bir neçə ildir dialekt və şivələrimizin Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisəli tədqiqi ilə məşğuldur. O, 2018-ci ildə bu araşdırmaların nəticəsi olaraq filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir.

Ölkə prezidentinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 95 illiyi haqqında imzaladığı sərəncam və Naxçıvan Ali Məclisinin Sədrinin imzaladığı Tədbirlər planı elm adamlarını yeni, aktual problemlərin öyrənilməsinə yönəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
2. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Bakı: Atilla, 2001.
3. Əliyeva N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192 s.
4. Əliyeva N.Y. Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 201 s.
5. Əliyeva N.Y. Şahbuz şivələrində səs əvəzlənmələri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan, 2006, № 4.
6. Gülensoy T., Quliyev E., Küçüker P. Nahçıvan ağzı. Ankara: TDK yayınları, 2010.
7. Guliyev E. Nahçıvan ağızlarının söz varlığı. Ankara: Kültür və Turizm Bakanlığı yayınları, 2011.
8. Həsənov A. Ordubad dialektinin bəzi xarakterik leksik və morfoloji xüsusiyyətləri // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1957, № 6.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com

Abulfaz Guliyev

ISSUES OF STUDYING DIALECTS AND ACCENTS OF NAKHCHIVAN

The paper is devoted to the study of dialects in the Nakhchivan Autonomous Republic. As we know, after the foundation of the Azerbaijan Academy of Sciences in 1945, the study of the dialectic issues in the Republic

has also significantly improved. The dialectological expedition, which was regularly sent to the Nakhchivan region in the 1950s and 1955s, gathered a large amount of language materials. As a result this, the basis of the region's dialects was found. Finally, in 2002 with the initiative of national leader Heydar Aliyev, the organization of the Nakhchivan Branch contributed the speed up of research in this area.

Keywords: *Heydar Aliyev, Nakhchivan, linguistics, dialect, research, years of independence.*

Абулфаз Гулиев

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ НАХЧЫВАНА

Данная статья посвящена изучению актуальных проблем диалектов и говоров Нахчыванской АР. Как известно, после образования академии наук Азербайджана работа в области диалектологии стала улучшаться. В этих рамках в 1950-55 гг. организованы последовательные диалектологические экспедиции в регион и собраны в большом количестве языковые материалы. В результате этого заложены основы научного изучения диалектов и говоров региона. Наконец организация нахчыванского отделения НАНА по инициативе нашего общенационального лидера Гейдара Алиева ускорила ведение исследовательских работ в этой области.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Нахчыван, лингвистика, диалект, исследование, годы независимости.*

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 21.11.2019

Son variant 24.02.2020